

GEZINSTHERAPIE, VANUIT PSYCHOANALYTISCH GEZICHTSPUNT

*door J. H. BLANKSTEIN, Psycholoog-psychotherapeut (verbonden aan het
jeugd-psychiatrisch centrum 'Zandwijk' te Amersfoort, geneesheer-directeur
Prof. Dr. L. N. J. Kamp)*

Een vader en een moeder hebben een enig kind, een zoon. De vader is een onzekere, wat dwangmatige man, die zijn seksuele behoeften en andere emoties sterk onderdrukt. In veel opzichten is hij erg afhankelijk van zijn vrouw, die dikwijls als een soort verpleegster voor hem zorgt. Vader verwent zijn zoon, kan geen nee tegen hem zeggen. Hierin gedraagt hij zich net zo als zijn eigen vader tegenover hem gedaan heeft. Moeder, een kleine vrouw, verbergt achter het wat kinderlijke in haar gedrag een duidelijke koppigheid, een kracht vooral gebaseerd op morele overwegingen. Na de geboorte van haar eerste zoon heeft zij een aantal miskramen gehad. Ze is erg gesteld op haar enig kind, maar is tegelijkertijd degene die hem zo af en toe verbiedt.

Man en vrouw zijn emotioneel sterk aan elkaar gebonden, maar kunnen niet of nauwelijks met elkaar praten behalve over hun zoon. Deze jongen, mager en nerveus, had als kind heel weinig contact met leeftijdgenoten. Hij ging vooral om met een neefje die bijna even oud was als hij, terwijl een jonger nichtje ook vaak meedeelde in hun spelletjes. Neef en nicht waren kinderen van familie die vlakbij woonde. Het waren in zekere zin zijn broer en zuster.

Het gezin verhuisde later naar een andere, niet al te ver verwijderde stad, waarbij het contact met de neef bleef bestaan, totdat deze op 15-jarige leeftijd plotseling overleed. Op deze wijze kwam de zoon midden in zijn puberteit versterkt in de positie van enig kind, en werd hij teruggeworpen op zijn ouders. Korte tijd later overleed bovendien vader's vader, die bij hen thuis inwoonde en van wie vader nog erg afhankelijk was. Spoedig hierna begonnen de moeilijkheden. De jongen ontwikkelde een sterke interesse in pornografische tijdschriften, en wat later ging hij prostituees bezoeken. Zelfbevrediging bestond niet voor hem als seksuele uitlaatklep, deels omdat dit te sterk verboden was, deels ook omdat hij volledig geblokkeerd was ten aanzien van zijn erotische fantasieën.

Al spoedig raakten zijn ouders betrokken in zijn gedrag. Hij stal geld van hen, maar later, toen zij op de hoogte waren van zijn 'uitspattingen', chanteerde hij hen op allerlei manieren om hem geld te geven voor de tijdschriften en de prostituees. Dit alles betekende een enorme slag voor de ouders: keurige mensen, ontwikkeld, gelovig. Maar zij waren niet in staat hem tegen te houden, vanuit hun angst hem kwijt te raken, maar ook omdat hij dreigde gevaarlijke dingen te gaan doen (inbreken, zichzelf van kant maken, etc.). De ouders werden verleid om heel ver met hun zoon mee te gaan. Zo bracht vader op een zondagmorgen eerst moeder naar de kerk, om daarna met zijn zoon naar een obscuur winkeltje in de binnenstad te gaan om een Playboy voor hem te kopen.

De jongen bond zich sterk aan een oudere prostituee die een bijna even oude zoon had. Met haar cohabiteerde hij niet alleen, maar had hij ook lange gesprekken. Enige maanden later bedreigde de jongen een oude vrouw in een winkel met een speelgoed-revolver om het kasgeld te krijgen. Het lukte wel, maar naderhand was hij volslagen overstuurd en erg angstig. Dit incident introduceerde de politie en als gevolg daarvan de kinderrechter en de kinderbescherming. Na een observatiehuis periode werd de jongen opgenomen in een tehuis voor intensieve behandeling. Hij was toen heel onzeker en angstig, zijn gedachten waren vaak zeer verward, terwijl hij volledig in beslag genomen kon worden door allerlei onnipotentie-fantasieën, over heel rijk zijn en enorm sterk, etc. Iedere paar weken

had hij een sterke aandrang om weg te lopen naar de prostituees, als contra-fobische manoeuvre. Hij was niet in staat tot iets constructiefs. Hij kon niet naar school, maar evenmin kon hij een baantje aan, omdat hij geen enkele tolerantie had voor eigen falen.

Telkens als hij naar huis ging met verlof, herhaalde zich dezelfde scène: een verwarde, zeer nerveuze jongen die geld probeert los te krijgen van zijn ouders voor een bezoek aan de prostituees, en wanhopige ouders die niet tegen de jongen kunnen en durven in te gaan.

Al spoedig werd, op grond van deze zich repeterende situatie, het bezoek aan thuis gestopt. De maatschappelijk werkster steunde ondertussen de ouders zoveel als mogelijk in hun pogingen zich te verzetten tegen hun eigen meegeven en neiging de jongen te verwennen. Ook probeerde zij de ouders te stimuleren meer contact met elkaar te hebben en een eigen leven op te bouwen zonder de zoon als centrum van alles, een centrum van zorg, maar ook een centrum van communicatie.

Twee jaar orthopedagogische en psychotherapeutische behandeling gingen voorbij. De jongen kreeg meer greep op zijn libidineuze impulsen, geraakte meer geïntegreerd en ontwikkelde een wat realistischer kijk op zijn eigen mogelijkheden en aspiraties. Hij kon tenslotte met succes een baantje beginnen. Maar telkens leken de ouders, gedurende hun bezoeken aan de jongen, hem te stimuleren in zijn irreële tendensen, door met hem mee te praten in zijn fantasieën, hem allerlei, en vele, kleine geschenken te geven, etc. Dit deden ze ondanks hun bewuste instelling om mee te werken aan ons behandelingsplan. We stelden toen regelmatige gezinsgesprekken voor — alle partijen stemden daarmee in. Ons hoofddoel was onszelf in staat te stellen ter plaatse en direct de interactie tussen deze drie mensen te zien en er op te reflecteren, om op deze wijze hen alle drie te helpen zich te individueren uit de weinig gedifferentieerde ego-brij (om een begrip van MURRAY BOWEN te gebruiken) welke zij als gezin vormden. Hun bewuste coöperatie met dit ondernemen was en is zeer goed. Iedere veertien dagen vindt een zitting van 1½ uur plaats, waarbij twee therapeuten aanwezig zijn: naast de auteur de reeds genoemde maatschappelijk werkster. Maar op het moment zullen we niet verder ingaan op de diagnostiek en de behandeling van dit geval. Straks komen enkele centrale aspecten van dit gezin aan de orde, eerst willen we ons concentreren op een meer algemeen theoretisch probleem, beschouwd vanuit een psychoanalytisch denkkader.

Gezinstherapie vraagt om conceptualisering van en inzicht in de psychodynamica van pathogene en gezonde gezinsrelaties. De vraag dringt zich krachtig op in hoeverre het mogelijk is de psychopathologie van de verschillende gezinsleden te verklaren en te behandelen uitsluitend op basis van concepten omtrent individuen, in het bijzonder op basis van traditionele psychoanalytische concepten? Of moeten we complementaire begrippen gebruiken om te beschrijven en te begrijpen wat zich tussen mensen afspeelt en meer in het bijzonder tussen gezinsleden? Al vroeg in de geschiedenis van de psychoanalyse moesten we de opvatting over boord zetten dat psychische stoornissen het resultaat waren van een of enkele ernstig traumatische gebeurtenissen. We zagen dat van veel groter belang zijn de durende fantasieën, angsten, wensen, hanteringswijzen van innerlijke impulsen of stimuli van buiten in hun invloed op de persoonlijkheidsontwikkeling van het kind. Freud ontdekte dat vele markante jeugdherinneringen niet op echte feiten

gebaseerd waren, maar voortgekomen waren uit de fantasie en een symbolische betekenis hadden. Maar daarmee werd het ook moeilijk om de invloed van reële aspecten in het milieu nog voldoende op waarde te schatten. Ik denk daarbij aan de invloed op de persoonlijkheidsvorming van het kind van min of meer continue wijzen van omgaan van de gezinsleden met elkaar.

RAPAPORT signaleert in zijn 'Structure of psychoanalytic theory' dat er een sterke weerstand bestond bij de orthodoxe analytici om de sociale determinatie van het gedrag te erkennen. In de psychoanalyse bestond en bestaat een krachtige neiging het individu te beschouwen als een in zichzelf opgesloten systeem, dat in gevecht is met zijn fysieke en sociale omgeving. Hij moet er wel van leren, maar in essentie is het iets buiten hemzelf en van geringer belang dan de innerlijke impulsen en hanteringswijzen daarvan. Alleen het heel kleine kind is zich het verschil tussen zichzelf en de buitenwereld niet bewust en schijnt in een niet-afgetekende, niet-afgegrensde psychologische situatie te leven.

In later jaren hebben diverse psychoanalytici zoals Horney, Sullivan, Hartmann, Bion en Erikson, om er een paar te noemen, geprobeerd de kloof te overbruggen en de relatie tussen het individu en zijn sociale omgeving te herstellen. Terzijde zij opgemerkt dat het veelal de maatschappij in zijn totaliteit is, de cultuur en zijn normen welke worden beschouwd als de omgeving. De ouders worden daarbij vooral gezien als vertegenwoordigers van dit grote systeem. Belangrijke stappen werden gezet vooral door ERIKSON in zijn theorie van de 'life cycle', d.w.z. de ontwikkelingsfasen van de mens, om de relatie tussen de individuele ontwikkeling en de cultuur te verhelderen. Maar over het algemeen werd er veel minder aandacht besteed aan de invloed op het individu van het meest dichtbijge sociale systeem: het gezin, apart gezien van de maatschappij. In de bespreking van de adaptieve en sociale gezichtspunten noemt Rapaport nooit expliciet het gezin of de gezinsrelatie. Hij gebruikt alleen het begrip maatschappij. In de vele discussies over objectrelaties van het subject spelen ouderfiguren wel een belangrijke rol. Zij worden echter veelal beschouwd als iets statisch, waarmee het subject een unilaterale relatie heeft.

De kern van de zaak is deze: de scheiding tussen lichaam en ziel hebben we overboord gezet als een artefact gebaseerd op bepaalde filosofische standpunten en onze tendens de realiteit te simplificeren, maar de psychoanalytische theorieën ondersteunen dikwijls sterk een andere scheiding nl. die tussen subject en object. Er schijnt een scherpe scheiding te bestaan tussen het subject en zijn omgeving, een scheiding welke alleen ontbreekt in gevallen van ernstige pathologie. Frustratie van primaire behoeften dwingen het zeer jonge kind 'zelf' en 'niet-zelf' te scheiden. Naderhand moeten processen van identificatie, introjectie en projectie de invloed van relevante aspecten van omringende ob-

jecten op de persoonlijkheidsontwikkeling van het kind verklaren. Andere gezinsleden zijn libidineus bezette objecten die het subject beïnvloeden d.m.v. gratificatie of frustratie van behoeften. Hoewel dit een simplificatie is, wordt in de meeste psychoanalytische theorieën het subject beschouwd als een duidelijk afgegrensde entiteit vanaf een heel vroege levensperiode.

We zullen ons echter los moeten maken van dit idee om het te vervangen door de opvatting dat tussenpersoonlijke psychologische grenzen nooit volledig zijn, maar zich in een verschillend tempo en tot een verschillend stadium van volledigheid ontwikkelen. De klinische ervaring met gezinnen, welke mogelijk wordt door de gezamenlijke therapeutische behandeling, onthult naast vele andere zaken het gecompliceerde en zeer intensieve patroon van relaties tussen gezinsleden. De ritssluiting-achtige reactiepatronen en de dikwijls starre complementaire rolverdeling op zulke fundamentele dimensies als emotionele expressiviteit, gratificatie van seksuele behoeften, regeling van interactie-vormen, e.d. hebben een bijzonder grote vormende invloed op de persoonlijkheden van alle gezinsleden.

We doen geen recht aan de feiten als we zeggen dat de jongen die in het begin van dit verhaal werd genoemd een hysterische neiging tot uitageren van zijn seksuele impulsen heeft om aan de dreiging van een te streng Ueber-ich te ontsnappen. Op deze wijze verwaarlozen we de betekenis welke het gedrag van de jongen heeft voor zijn vader en moeder en bijvoorbeeld de subtiële manieren waarmee de vader zijn zoon stimuleerde. Deze betekenis van de symptomen van de jongen voor het gehele gezinssysteem lijkt een krachtige motiverende factor te zijn in het gedrag van de jongen.

Volgens deze wijze van conceptualizeren wordt het individu in de eerste plaats gezien als een deel van een wijder systeem. De wetten, die dit systeem besturen, gelden ook voor de delen, waarvan het gedrag afhankelijk is van het totale systeem. Ieder gezinssysteem heeft zijn eigen mate van afgrenzing van de delen. Deels op grond van culturele factoren – de invloed van een nog hoger systeem – deels vanwege de pathologie van de verschillende gezinsleden bestaat er dikwijls een zeer onvolledige graad van afgrenzing van de individuen in het gezin. De betekenis van dit begrip van persoonlijkheidsafgrenzing in de gezinstheorie werd o.a. onderstreept door IVAN BOSZORMENYI-NAGY. Volgens zijn gezichtspunten is deze persoonlijkheidsafgrenzing te zien als een proces. Slechts de volwassen persoonlijkheid heeft een vrij volledige staat van internalisering van relaties en van betrokkenheid bereikt, terwijl het zich ontwikkelende kind en de minder volwassen persoonlijkheid deficiënte ego-grenzen heeft en de relatiewijzen die daarbij behoren. Nagy onderstreept de dialectische oorsprong van het zelf: slechts door een durende dialoog met andere subjecten, fysiek aanwezig of geïnternaliseerd, wordt het zelf gevormd.

De bevestiging of ontkrachting van de individualiteit van een persoon door de expliciete of impliciete houding van de ander is van fundamentele betekenis voor dit ontwikkelingsproces. In die gevallen waarbij de ouders het kind, dikwijls onbewust, gebruiken als vervuller van tot dan toe gefrustreerde behoeften of als een stabiliserende factor met betrekking tot hun eigen intrapsychische of relationele evenwicht, wordt de afgrenzing van de persoonlijkheid van het kind ernstig gestoord. Op essentiële momenten in de ontwikkeling van het kind wordt het dan niet door de ouders bevestigd als een eigen individu met eigen behoeften en mogelijkheden, maar wordt het kind slechts erkend als deel of tegendeel van de ander, of wordt het gefixeerd in een bepaalde rol in de totale structuur van de gezinsrelaties. We zien dit o.a. in wat wel genoemd wordt de parentificatie van het kind d.w.z. op die momenten dat het kind door de ouder in een ouderrol wordt geplaatst t.o.v. henzelf.

Een andere consequentie van de ontkrachting door de ander als een uniek persoon met een duidelijke eigenheid is het naar voren komen van een diepgeworteld gevoel van waardeloosheid, van onvermogen eigen behoeften te bevredigen en van het ontbreken van de beleving van enige werkelijke waarde te kunnen zijn voor een ander. Het subject schijnt alleen van waarde te zijn als deel van het relationele systeem van zijn gezin met een vast patroon van gratificaties en frustraties van behoeften in overeenstemming met de homeostasis van het systeem. Dit heeft een diepe invloed op de ontwikkeling van het behoeftenpatroon van een individu. Nagy gebruikt hierbij het begrip van de behoeftenmatrijs: hij bedoelt daarmee de totale configuratie van iemands behoeften, daarbij inbegrepen het vermogen behoeften van anderen te bevredigen. Het betekent zowel de wijze waarop ik een object kan zijn voor anderen als wel de manier waarop ik als subject behoefte heb aan anderen. Het betekent een bevrediging op zich in staat te zijn behoeften van anderen te bevredigen, b.v. als echtgenoot, als moeder of als kind. Het is een belangrijke ervaring van waarde te kunnen zijn voor andere mensen echter niet als slaaf maar met erkenning van je eigen persoonlijkheid. Dit aspect zou gezien kunnen worden als een deel van wat Freud noemde het gezonde narcisme. Maar als men als kind met een eigen, zich ontwikkelende behoeftenconfiguratie niet past in het behoeftenpatroon van zijn ouders wordt men geconfronteerd met een ernstige situatie. Stel dat zijn ouders hem behoeven in bepaalde rollen en met een zeker gedrag wegens pathologisch versterkte aspecten van hun behoeftenmatrijs, dan zijn zij slechts bereid hem liefde en zekerheid te geven op voorwaarde van het vervullen van bepaalde wensen. Maar dit zal dikwijls een ontkrachting en ontkenning van vitale aspecten van zijn persoonlijkheid betekenen. Het kind heeft dan de keus tussen een te vroege poging tot onafhankelijkheid, een te vroeg afsluiten van zijn nog zwakke ego-grenzen

gestimuleerd door intensieve frustraties van zijn veiligheidsbehoeften, hetgeen kan leiden tot een psychopathische ontwikkeling. Of hij kan kiezen voor een totale overgave, een ontkenning van zijn individualiteit in een symbiotische relatie met zijn ouders, met de mogelijkheid van een psychotische ontwikkeling. Of hij kan proberen bepaalde essentiële aspecten van zijn innerlijke behoeften te ontkennen en te verdringen, een proces dikwijls gelegen in de sfeer van de genitale sexualiteit of meer volwassen vormen van zelfbevestiging — een meer neurotische ontwikkeling.

Welke ontwikkelingsgang een kind zal gaan is afhankelijk van vele factoren met verschillend gewicht. Slechts kritisch klinisch werk en wetenschappelijk onderzoek kunnen ons op den duur de nodige antwoorden geven en kunnen de hypothesen toetsen welke achter de zojuist geformuleerde gedachtengang liggen.

Een van deze factoren is stellig de genetische persoonlijkheidsdispositie van ieder individu. Een tweede factor is de gezinsconstellatie, de leeftijden en relaties tussen de ouders, het aantal kinderen, hun sexe, leeftijd, onderlinge relatie en de positie van een bepaald kind t.o.v. zijn broers en zusters: de oudste of de middelste zijn, of de enige zoon e.d. Zonder in staat te zijn hier in details op in te gaan, zij het boeiende werk van w. TOMAN in dit vlak vermeld.

Een derde factor is de pathologie van de ouders en de functie die het kind ten opzichte hiervan heeft. Een illustratie hiervan volgt nog. Maar op het moment zullen we ons concentreren op een vierde factor van meer algemene aard: het niveau van zelfdifferentiatie in het gezin in zijn totaliteit. MURRAY BOWEN vooronderstelt dat ieder gezin geplaast kan worden op een schaal van zelfdifferentiatie, van persoonlijkheidsafgrenzing, een schaal lopend van totale ego-versmelting tot theoretisch volledige emotionele volwassenheid met een zeer grote graad van zelfdifferentiatie. Er is een sterke tendens dit niveau van zelfdifferentiatie in een gezin van de ene generatie op de andere te handhaven. Het kind dat gewend is aan een vrij grote mate van ego-versmelting is vitaal gebonden aan andere gezinsleden, meestal het sterkst aan de ouders maar evenzo aan broers en zusters. In feite betekent deze vitale band een bescherming tegen gevoelens van eenzaamheid, tegen de dreiging van de separatie. Deze separatieangst is een krachtig bindmiddel voor gezinsleden. Een kind afkomstig uit een dergelijk gezin neigt ertoe een partner te huwen die even sterk bevreesd is voor de ervaring van separatie en het daarbij behorende rouwgevoel. Dit betekent dat hij enerzijds probeert te ontkomen aan het risico geconfronteerd te worden met een huwelijkspartner die meer geïndividualiseerd is dan hij. Een dergelijke partner jaagt hem angst aan omdat zij op bewuste en onbewuste wijze een meer geïndividueerde reactie van hem vraagt. Anderzijds zou een minder gedifferentieerde partner zich te sterk aan hem vastklampen en de meer afgegrensde

persoonlijkheidsaspecten in hem ontkennen. Op deze wijze handhaaft zich het niveau van zelfdifferentiatie van de ene generatie op de andere. Steeds schijnt er een spanning te bestaan tussen deze antipoden van individuatie en versmelting. De algemene trend in onze maatschappij is in de richting van toegenomen individuatie over een langere periode gezien. Maar telkens weer wordt dit proces van individuatie gehinderd wegens de ontzettende angst voor vrijheid, om ERICH FROMM te citeren die deze strijd heel indrukwekkend beschrijft. Ook hij accentueert de pathogene invloed van het gebrek aan zelfbevestiging gedurende het opgroeien. Als het kind geforceerd of verleid wordt tot een levensweg welke niet zijn eigen is, wordt hij gedwongen een pseudo-zelf met pseudo-idealen aan te nemen.

In de ontwikkeling van alle kinderen speelt deze spanning tussen individuatie enerzijds en onderschikking en toegeven aan de wensen van andere gezinsleden anderzijds een belangrijke rol. Dikwijls is de enige uitweg een onhygiënisch compromis. Er is een toegeven op bewust en onbewust niveau, terwijl niettemin de meer unieke aspecten van het subject een uiting zoeken, veelal onder de vermomming van pathologische symptomen. Dat een bepaald gedrag pathologisch wordt genoemd, is het resultaat van een etiketteringsproces, dat vaak begonnen wordt in het gezin, dat op deze wijze het betreffende gedrag excuseert en het subject tot zondebok maakt. Dit gedrag kan dan eveneens afwijkend zijn van de algemene culturele of subculturele norm. De psychiatrie zal dan overeenstemmen met het gezin t.a.v. het etiket en de betrokken persoon tot psychisch gestoord verklaren. Een andere mogelijkheid is dat het gedrag wel afwijkt van onze algemene normen maar zeer goed past in het gezinsklimaat. In dat geval zal de stoornis zich manifesteren in de aanpassingsproblematiek t.a.v. de maatschappij. De psychopathologische symptomatologie van iemand kan evengoed begrepen worden als verbonden met de behoefte-configuraties van de andere gezinsleden als met zijn eigen behoeftenmatrijs. De ontwikkeling van de symptomatologie is dikwijls zowel een uitdrukking van de groeiende individuatie van de betrokken persoon als een sleutel tot de problemen van andere gezinsleden. Bij dit gezichtspunt dienen we de factor welke zojuist genoemd is mede in rekening te brengen nl. de algemene trend in onze maatschappelijke ontwikkeling. Een van de voornaamste verschijnselen van onze maatschappij op het moment is verandering en de daarmee gepaard gaande hoge eisen t.a.v. aanpassingsvermogen, flexibiliteit en persoonlijke identiteit. Zo pas stelden we dat het niveau van zelfdifferentiatie geneigd is zich over de generaties te handhaven. Daarmee signaleren we een ingebouwd en groeiend probleem voor iedere komende generatie. Onze feitelijke levenswijze staat niet zoveel ego-versmelting, zoveel emotionele afhankelijkheid toe als waaraan we gewend zijn in vele gezinnen. Dikwijls zijn de mensen er niet op voorbereid hun eigen leven te leven, maar worden zij ertoe

gedwongen onder de invloed van de moderne geografische en sociale mobiliteit. Een van de consequenties daarvan is dat psychotherapeuten meer en meer geconfronteerd worden met patiënten met depressieve gevoelens en gevoelens van zelfvervreemding.

THEODOR LIDZ, bouwend op zijn lange ervaring aangaande gezinnen met schizofrene patiënten, stelt dat het moderne verschijnsel van een gezin levend in relatieve isolatie t.o.v. andere familieleden, in hoofdzaak gestructureerd door de interactie van de twee ouderfiguren, een geschikte situatie is om kinderen erop voor te bereiden te leven in een snel veranderende maatschappij. Maar hij noemt wel enkele fundamentele voorwaarden voor een bevredigende psychologische constellatie in dit opzicht: 'de ouders moeten een coalitie vormen als leden van de ouderlijke generatie, dienen passende sexe-gebonden rollen te handhaven en dienen in staat te zijn instrumenteel bruikbare aanpassingswijzen voor de maatschappij waarin het gezin leeft, over te dragen'. Dit betekent dat de ouders het verschil tussen de generaties niet mogen doen vervagen – het gevaar van de parentificatie – en elkaar en de kinderen dienen te bevestigen in hun respectieve identiteiten. De laatste voorwaarde verwijst naar de pathogene invloed van ouders die in staat van oorlog leven met de maatschappij: de consequenties van frictie tussen het kleinere systeem van het gezin en het grotere: de maatschappij.

Een enkel woord wil ik nog wijden aan het begrip ego-versmelting, d.w.z. aan een geringe graad van zelfdifferentiatie. In feite is er niet sprake van de versmelting van twee verschillende personen maar we zien een relatie waarbij ieder subject geen scherpe afgrenzing ervaart tussen zichzelf en de ander, zodat de ander deel uitmaakt van de eigen persoon. Er zijn legio mogelijkheden voor projectie en introjectie in een dergelijke relatie, waarbij iedere partner slechts die aspecten van de ander erkent, welke betekenisvol voor hem zijn met betrekking tot zijn eigen geschiedenis en de aard van de relaties met en tussen gezinsleden met wie hij vertrouwd is.

In ons geval van het drie-personengezin dat in de aanvang beschreven is, hebben de vader en de moeder ondanks hun intellectuele capaciteiten en hun sociale positie een relatie met een lage graad van ik-afgrenzing. Ieder beleeft de ander slechts in hem of haar passende aspecten. Er leeft een mythe van grote harmonie, onderlinge verschillen en conflicten worden verdoezeld. Duidelijke ik-afgrenzende en ik-bevestigende agressie is taboe. De moeder schijnt de sterke figuur te zijn die de anderen definieert. Zij komt zelf uit een gezin waarin de mannen seksueel niet expressief zijn, noch zichzelf laten gelden. Zij heeft twee broers die beiden priester zijn, terwijl haar vader gekarakteriseerd wordt als een zeer correcte, vormelijke persoon. Zij ziet haar echtgenoot als heilig en castrert hem op deze wijze. Zij is niet in staat hem in zijn meer mannelijke aspecten te bevestigen, en dit werd in de gezinszittingen gedemonstreerd op momenten dat hij zichzelf meer liet gelden. Zij bagatelliseerde dit dan op subtiel wijze. Zij weet zich altijd te gedragen zoals het hoort en ontkent ook de mogelijkheid dat haar echtgenoot minder fraaie wensen, gevoelens of fantasieën zou

hebben. De man accepteert deze definitie van zichzelf omdat het past in zijn eigen behoefte seksuele wensen te verdringen. Als jongen had hij ernstige gewetensproblemen t.a.v. zijn masturbatieeigeningen, welke hij grotendeels wist te onderdrukken. Het is ook niet uitgesloten dat het feit dat hij als jongen tuberculose kreeg door hem wordt beleefd als een straf voor deze zonde.

Gedurende de behandeling voor deze ziekte ontmoette hij zijn vrouw, die de rol van verpleegster en van echtgenote accepteerde. Op deze wijze begon de fundamenteel afhankelijke relatie. Na ruim een jaar kwam de zoon op het toneel en daarmee een centrum van aandacht en onderlinge communicatie. Het onaangepaste gedrag van de jongen kan worden begrepen als een multigeconditioneerd symptoom. Door de attitude van de moeder is de kloof tussen sexualiteit en liefde, tussen de heilige moeder en de hoer voor deze jongen zeer fundamenteel. Contact met meisjes van zijn leeftijd ontbrak vrijwel geheel wegens zijn verlegenheid en onzekerheid met betrekking tot leeftijdgenoten. Daarbij maakte zijn positie van enig kind de oedipale problematiek sterker, en zulks te meer waar de moeder zeer dicht bij haar zoon kwam, overbezorgd was en emotioneel sterk aan hem gebonden. Maar hiernaast bestaat het feit dat het uitageren van de zoon de betekenis heeft van een plaatsvervangend functioneren voor de vader die een groot deel van zijn sexualiteit diende te verdringen en die nooit in staat was op een meer volwassen wijze de seksuele normen te integreren. Volgens het begrip van JOHNSON en SZUREK kunnen we zeggen dat de vader superego-lacunes op dit gebied had. Tenslotte diende de zoon nog een andere functie te vervullen in het gezinssysteem: die van bemiddelaar en regulator in de relatie tussen zijn ouders maar ook van bliksemafleider, daarbij de relationele problemen tussen deze twee mensen overdekkend door een object van gemeenschappelijke zorg te vormen. In dit opzicht kan het gedrag van de jongen gezien worden als een krampachtig streven naar individuatie maar tegelijkertijd een pogen zijn ouders te gehoorzamen. Een van de opmerkenswaardige aspecten van de gezinsgesprekken dat de speciale rol van de jongen illustreert, was dat op het moment dat de ouders met elkaar in gesprek raakten waarbij een of ander punt van tegenspraak naar voren dreigde te komen met toenemende spanning, de jongen tussenbeiden kwam, de conversatie overnam en de aandacht op zichzelf concentreerde.

Toen we het gezin confronteerden met dit zich herhalende proces, herkende de moeder het, maar zei bij wijze van rechtvaardiging dat haar zoon de leider van het gezin was en het recht had zo te doen, op deze wijze de jongen parentificerend. Vader echter werd boos en zei met veel nadruk: vroeger was ik een slaaf van mijn zoon, maar ik weiger dat nog langer te zijn.

Een van de belangrijke dingen die hierbij gebeurde, zoals overigens in gezinstherapie in het algemeen vaak gebeurt, is dit etiketteren van zichzelf en anderen.

Mensen geven soms in een of twee woorden aan hoe zij de ander ervaren, hoe zij denken zelf door de ander ervaren te worden, hoe zij zichzelf ervaren etc. Het hele scala van zelfidentiteiten en meta-identiteiten – om RONALD LAING aan te halen – ontvouwt zichzelf zo. Met meta-identiteit wordt hierbij bedoeld de wijze waarop iemand denkt dat hij door anderen gezien wordt. Deze wijze waarop iemand denkt dat hij door anderen ervaren wordt tezamen met de wens dit te veranderen of juist te handhaven vormt een krachtig motief voor velerlei vormen van sociaal gedrag. De reactie van de ander geeft iemand informatie over hoe hij ervaren wordt, vaak op impliciete wijze. Het is dikwijls voor het eerst in een gezinstherapie mogelijk directe feedback aan elkaar te geven t.a.v. hoe gezinsleden elkaar zien en ervaren.

In dit verband gebruik ik het woord feedback als een beschrijving van het proces de ander mede te delen hoe ik hem en zijn gedrag ervaar met nadruk op het feit dat ik het ben, die spreekt over mijn wijze van ervaren, welke geen objectieve validiteit heeft, maar een subjectieve waarneming is.

In de dialoog tussen ego en alter waaruit iemands identiteit naar voren komt, heeft het bestaan van stereotype etiketten een destructieve invloed wegens de inherente ontkenning van bepaalde fundamentele mogelijkheden, gevoelens of ervaringen. Dit etiketteren is een krachtig middel waardoor gezinsleden elkaar kunnen fixeren in een rol in het gezinssysteem t.b.v. de homeostasis daarvan, maar ten koste van de individuatie en zelfrealisatie van ieder individu. Er is een belangrijke beloningskant in deze situatie voor het individu, een secundaire emotionele winst: de aandacht en protectie in het gezin, het vermijden van de verantwoordelijkheid en van het pijnlijke separatieproces. Het gezin steunt en compenseert het individu voor zijn onderschikking in een speciale rol. Het was ACKERMANN met zijn nadruk op dit proces van tot-zondebok-maken die pionierspogingen deed in het denken over het gezin binnen het psychoanalytische gedachtenkader.

In het voorgaande zijn enige fundamentele pogingen tot conceptualisering binnen de gezinstheorie in betrekking tot de persoonlijkheidsontwikkeling weergegeven, met een poging tot synthetiseren. Het is minder bedoeld als een kritiek op de klassieke psychoanalytische theorie dan als een uitbreiding daarvan, noodzakelijk wegens het groeiende inzicht dat het onmogelijk is een persoon en zijn neurotische of psychotische aspecten geïsoleerd te zien van de sociale context. Er is een dringende behoefte, om tenslotte ACKERMANN nog eens te citeren – 'om het gezin te beschouwen als een geïntegreerd gedragssysteem en de psychodynamica van de individuele ontwikkeling en de gezinsontwikkeling binnen één schema te brengen'. Op de lange duur zal dit een diepe invloed hebben op onze behandelingsmethoden. Parallel aan het verbreden van ons theoretisch focus dienen we door de barrière van het diadische behandelingsmodel te breken, tenminste in een deel van onze gevallen. Het valt buiten de reikwijdte van dit artikel om stil te staan bij de indicaties voor deze verandering van behandelingsmethodiek. Essentieel blijft echter de herkenning van de diepgaande invloed van bewuste en onbewuste aspecten van gezinsrelaties op de ontwikkeling van het individu en omgekeerd, zodat het leren gezinsrelaties te beïnvloeden betekent behandeling van individuen.

SUMMARY

Psychoanalytic theory strongly emphasizes the intrapsychic dynamics in its conceptualizations about personality development and its disturbances. It tends to neglect the formative impact of social phenomena and interpersonal relation-

ships. The clinical experiences of psychoanalytically oriented family therapists gave rise to new insights and concepts concerning the profound influence of family relations on the development and behavior of the individual. The individual is seen primarily as a part of a larger system: the family. Psychological boundaries between family members are rarely complete. In the development of a child there tends to be a gradual delineation of the self from an undifferentiated ego-mass. A lot of families are characterized by a distinct measure of ego-fusion between the members, partly caused by cultural factors, partly caused by pathogenic factors among which separation anxiety plays an important part. In that case the dialectical process between ego and alter is impeded, ego-boundaries are only vaguely delineated, there is a state of merger and the family members are vitally tied to each other while they behave as if the other is a part of oneself, loved or hated. There is no confirmation of the other as a separate personality, but he is used in a certain fixated role dependent upon the homeostatic needs of the family and of the individual members. Often children are parentified, that is to say they are used as substitute parents of their own parents because of their unsolved dependency needs or other conflict-loaded needs.

The psychopathological symptomatology of children and adults can often be understood as a compromise between tendencies to individuate and the urge, partly internalized, partly maintained by the ungoing communication in the family, to fulfill certain roles in regard to other family members. Sometimes the deviant behavior of a child is a kind of vicarious functioning for one or both parents, who can stabilize themselves by externalizing their problems. An important vehiculum by which family members succeed in fixating one another in certain roles is by ways of labelling the other. It is of great importance to estimate the commitment of a patient to a certain way of behavior in regard to the family climate he lives in. Often this is a powerful motivation to maintain the disturbed behavior. Psychoanalytic treatment of individuals sometimes has to be done by influencing family relations. In all cases the family constellation has to be taken into account.

LITERATUUR

- 1 Ackermann, N. W., 'The psychoanalytic approach to the family', in J. H. Masserman (ed.) *Individual and familial dynamics* (New York, 1959, pp. 105-121).
- 2 Ackermann, N. W., 'Prejudice and scapegoating in the family', in G. H. Zuk en I. Boszormenyi-Nagy (eds), *Family therapy and disturbed families*, (Palo Alto, 1967, pp. 48-57).
- 3 Bion, W. R., *Experiences in groups*, Tavistock Publ., London, 1959.
- 4 Blankstein, J. H. en C. J. F. van Veen, 'Gezinsbehandeling, een theoretische exploratie', *Mdbt. v. Geestel. Volksgezondheid*, 23, (1968), 177-192.
- 5 Boszormenyi-Nagy, I., 'From family therapy to a psychology of relationships: fictions of the individual and fictions of the family', *Compreh. Psychiatry*, 7, (1966), pp. 408-423.
- 6 Boszormenyi-Nagy, I., 'Relational modes and meaning', in G. H. Zuk en I. B. Nagy (eds), *Family therapy and disturbed families*, (Palo Alto, 1967, pp. 58-73).
- 7 Boszormenyi-Nagy, I., 'Assumptions of a theory of family relationships, Lecture read at the 7th Int. Congress of Psychotherapy, Wiesbaden, 1967.
- 8 Bowen, M., 'The use of family theory in clinical practice', *Compreh. Psychiatry*, 7, (1966), pp. 345-374.
- 9 Erikson, E. H., *Identity and the life cycle*, Psychol. Issues I, (New York, 1959).

- 10 Freud, S., *Analyse der Phobie eines fünfjährigen Knaben* (1909), Ges. Werke VII (London, 1941).
- 11 Fromm, E., *The fear of freedom* (London, 1950).
- 12 Hartmann, H., *Essays on ego psychology* (New York, 1964).
- 13 Hugenholtz, P. Th., *Tijd en creativiteit* (Amsterdam, 1959).
- 14 Johnson, A. M. en S. A. Szurek, 'Etiology of anti-social behavior in delinquents and psychopaths', *J. Amer. Med. Ass.*, 154, (1954), pp. 814-817.
- 15 Laing, R. D., H. Phillipson en A. R. Lee, *Interpersonal perception, a theory and a method of research*, (Londen, 1966).
- 16 Laing, R. D., *The politics of experience*, (London, 1967).
- 17 Lidz, Th., *The family and human adaptation*, (London, 1964).
- 18 Rapaport, D., *The structure of psychoanalytic theory*, Psychol. Issues II (New York, 1960).
- 19 Sullivan, H. S., *The interpersonal theory of psychiatry* (New York, 1953).
- 20 Toman, W., *Family constellations*, (New York, 1961).

MEDEDELING

NEDERLANDSE VERENIGING VOOR MEDISCHE POLEMOLOGIE — 'S-5': RESULTAAT VAN EEN BOTSING

De Nederlandse vereniging voor medische polemologie organiseert op zaterdag 20 juni te Rotterdam een studiedag over de problematiek rond de afkeuring vanwege de gestoorde aanpassing van de dienstplichtige aan het militaire apparaat.

Inleiders zullen zijn:

- 1 Dr. H. Lamberts, huisarts te Rotterdam, over: 'S-5: conflict in de militaire maatschappij';
- 2 G. R. van Urk, soc.-gen. te Oegstgeest, over: 'S-5: conflict in de burger-maatschappij';
- 3 Dr. J. Niezing, socioloog-polemoloog, lector K.M.A. te Breda, over: 'Militaire professie en ideologie: crisis en kritiek'.

Vertegenwoordigers van de Geestelijke Gezondheidszorg van de Militaire Geneeskundige Dienst en van de Vereniging van Dienstplichtige Militairen (V.V.D.M.) zijn uitgenodigd.

Plaats: Noodcollegezaal Ziekenhuis Dijkzigt Rotterdam. Tijd: zaterdag 20 juni 1970, 11 uur *precies*.

In het ziekenhuis is een lunch verkrijgbaar. Belangstellenden zijn welkom! Aan deelname zijn geen kosten buiten de maaltijd verbonden.

Als contactpersoon in Rotterdam zal optreden de heer A. Hak, Tholenstraat 140, Rotterdam, tel. 010—176174.

VERANTWOORDING

Dit nummer wordt geopend met een oorspronkelijk artikel van Dr. P. van der Esch. Het artikel van J. H. Blankstein is een bewerking van twee lezingen, respectievelijk gehouden voor The International Forum for Psychoanalysis in Göttingen, in augustus 1968 en op de studiedag van de sectie kinder- en jeugdpsychologie van het N.I.P. te Amersfoort in oktober 1968.

Het nummer sluit met een verslag van een groepsstudie.